

Balogh Gábor

A lehetőségek áttekintése gazdasági perspektívából

Az élethosszig tartó tanulás programja gazdasági szempontból vélelmezi egyrészt a technológiai változásokat, másrészt az ismeretek folytonos megújítását vagy bővítését. Mindkét esetben alapkritérium a szerzett tudás tőkeként való hasznosulása. Ugyanis minden tőke, amelyet nem tartanak karban, nem újítanak meg vagy nem bővítenek, elkopik, amortizálódik, és a beruházás az emberi tőkébe annál költségesebb lesz, minél inkább elmarad a szerzett tudás a gazdasági fejlődés és növekedés lehetőséghatáraitól.

A lehetőség (opportunitás) a közgazdaságtan egyik legalapvetőbb fogalma, mégis önálló tárgyalása viszonylag új fejleménynek számít. A nemzetközi szakirodalom is óvatosan vizsgál és dolgoz fel egy-egy gazdasági szegmenst oportunitás-gazdaságtani szempontból.¹ Pedig amikor az ember például a bölcsészet- és társadalomtudományi szakos hallgatók finanszírozásának kérdéseit, főbb munkapiaci vonatkozásait akarja feltárni, magától adódna, hogy oportunitás-gazdaságtani perspektívából közelítse meg a kérdést. Konkrétan: az oportunitásokat, a 'lehetőségeket' számításba véve foglalkozzék az elhelyezkedés, a munka-lehetőségek vagy egyéb tényezők gazdasági aspektusaival. Természetesen, e rövid írásban én sem vállalkozhatok adott terület részletes kifejtésére. Mindössze arra törekszem, hogy néhány elvi és praktikus gondolat vázolásával érintőlegesen rámutassak egy-egy megfontolandó összefüggésre.

Az oportunitás definiálása

Gazdasági alapelvnek számít, hogy az ember viselkedése, cselekvése célirányos. Az oportunitás szempontjából azonban nem elegendő, ha valakinek megvan az esélye, hogy a célt elérje. Ennél többről van szó. Az oportunitás többet jelent a puszta lehetőségénél, de kevesebbet a garanciánál, miközben az embernek, illetőleg a gazdasági alanynak a kitűzött célhoz fűződő kapcsolatát, viszonyát fejezi ki.

Az oportunitást gazdasági vonatkozásban elsődle-

gesen a cél dominálja, amely jelentős hatást gyakorol a társadalomgazdaságra, annak működésére. A célban feltárulnak az emberek preferenciastruktúrái. Például egy tudományos szakterület választása oportunitás-gazdaságtani szempontból azt jelenti, hogy adott jelentkező a) meghatározott céllal rendelkezik, b) a választott szakterületet előnyben részesíti (preferálja)

¹ Jelen írásban az oportunitást a közgazdaságtanban szokotthoz képest módosított értelemben használom – mint látni fogjuk, a célnak nem feltétlenül csalárd módon való elérését, vagy használdozati költséget jelent.

1. szövegdozoz

$$\begin{aligned} \text{oportunitás} &\equiv a \text{ van cél szabadsága} \times \text{célteljesítés esélye} \\ a \text{ van cél szabadsága} &\equiv P(\text{nincs cél} \mid \text{háttér}) = 1 - P(\text{van cél} \mid \text{háttér}) \\ P(\text{célteljesítés}) &= f(\text{társadalmi háttér}) \\ P(\text{van cél szabadsága, célteljesítés}) &= \\ &= P(\text{van cél szabadsága}) \times P(\text{célteljesítés} \mid \text{van cél szabadsága}) \\ &P: \text{valószínűség} \end{aligned}$$

egy másikkal (a többivel) szemben. De az opportunitás c) az esélyt is magában foglalja, vagyis a szak választója úgy véli magáról, hogy *valószínűleg* teljesíteni tudja azt: diplomát tud szerezni, tényezőként (erőforrásként) tudja hasznosítani (vö. az 1. szövegdobozt).

Az opportunitás minimális értéke nulla, amikor társadalmi háttértényezők határozzák meg a célt, illetőleg amikor nincs esély a cél teljesítésére. Az értéke akkor maximális, amikor az ember szabadon alakítja és ténylegesen meg is valósítja célját.

Másik oldalról nézve, az opportunitást meg kell különböztetni a döntéstől (a választástól). Amit az embernek nem áll módjában megvenni, azt nem választhatja, helyesebben nem dönthet a megvétele mellett, ugyanis számításba kell venni a korlátozó tényezőket, például a pénz hiányát. Mivel a cél irreális, nem megvalósítható. Opportunitás esetén viszont *a cél potenciálisan megvalósítható*. Éppen ezért a nappali tagozatra jelentkezők közül a sikertelen felvételizőket az opportunitás értelmezésekor figyelmen kívül kell hagyni (vö. 1. táblázat).

Év	Jelentkezettek (fő)	Felvettek (fő)	Felvettek aránya (%)	Sikertelen felvételizők aránya (%)
2005	91 677	52 957	57,8	42,2
2006	84 269	53 990	64,1	35,9
2007	74 849	50 941	68,1	31,9
2008	66 963	52 081	77,8	22,2
2009	90 878	61 262	67,4	32,6
2010	100 777	65 503	65,0	35,0

Forrás: KSH, saját számítás

1. Táblázat

Nappali tagozatra jelentkezők, felvettek és elutasítottak aránya

Az összefüggések, az 1. szövegdoboz, valamint az 1. táblázat alapján nyilvánvaló, hogy az opportunitás fogalma feltételezi, hogy van cél, amely potenciálisan megvalósítható, és amelyet nem a társadalmi háttér határoz meg, továbbá megvan az esély a cél elérésére. Ennél fogva nem tekinthető opportunitási helyzetnek, ha a célt a szülői háttér határozza meg, ugyanis a szülői (társadalmi) háttér a cél teljesítésének a feltétele (Daniel H. Krymkowski, 2001).

Az opportunitás mint allokációs-disztribúciós probléma

Vizsgálatunk tárgyával kapcsolatban ez azt jelenti, hogy az opportunitás (lehetőség) a legalapvetőbb emberi „jószág” (inputtényező), amelyet az emberek és csoportok különböző mértékben birtokolnak. Ennek a jószágnak, inputtényezőnek az elosztása adott csoportokon belül és csoportok között elemzés tárgyát képezheti.

Az opportunitást a gazdaságtan mindenekelőtt allokációs és disztribúciós szempontból közelíti meg: *allokációs* szempontból, ha erőforrás- vagy inputtényező jellege emelkedik ki és *disztribúciós* szempontból, ha az egyes csoportok, illetőleg szakterületek közötti elosztása dominál. Mint elosztáspolitikai „jószágot” vagy inputtényezőt az „egyenlő lehetőségek politikája” tárgyalja, továbbá a szakirodalom a lehetőségek (opportunitások) egyenlőtlenségének címszava alatt foglalkozik vele.

Az egyenlő lehetőségek politikája

Az opportunitásbeli egyenlőség nem azonos az egyenlőséggel. Az opportunitásbeli egyenlőség kétféleképpen jelenik meg: *egyrészt* az egyének között – mondjuk – a pozíciókért folytatott versenyben, *másrészt* a diszkriminációmentesség elvéként. Az első elv arra vonatkozik, hogy például a kedvezőtlen társadalmi háttérrel rendelkezők számára kompenzáló oktatást kell biztosítani, hogy nagyobb eséllyel vegyék fel a versenyt a munkapiacra. Minthogy az oktatásban részesülő erőforrás- vagy tőketulajdonos lesz, a feladat azokat is erőforráshoz, tőketulajdonhoz juttatni, akik nem képesek megfinanszírozni oktatásukat. Röviden: az előnyös helyzetben levőkkel azonos lehetőségeket biztosítani a hátrányos helyzetűeknek is (*kompenzációs eszköz*).

A másik elv arra utal, hogy a pozícióra való alkalmasság vizsgálatakor az irreleváns attribútumokat (például a fajhoz, etnikumhoz, nemhez tartozást) számításra kívül kell hagyni. Ennélfogva a pozíciókért folytatott versenyben mindenkit csak releváns tulajdonságaira tekintettel lehet minősíteni.

Mindkét elv társadalmi allokációs kérdésként vetődik fel, mert mindkét esetben erőforrás-megoszlás valósul meg. Az erőforrás-allokáció lényege, hogy még nem hatalmi intézmény, kormányzat osztja el a felsőoktatásba jelentkezőket, a végzeteket, hanem a megoszlás a gazdaság autonóm szereplői által hozott döntések eredménye. Ezt fejezi ki – többek között – az egyes szakokra jelentkezők megoszlása.

Időszak	a) Hallgatók száma (fő)	b) Utolsó évfolyamosok száma (fő)	c) Oklevelet, tudományos fokoza- tot, címet szerzettek száma (fő)
2009. év	370331	130601	63093
2008. év	381033	121846	59507
2007. év	397704	111669	63356
2006. év	416348	111870	65892
2005. év	424161	107409	70369

Forrás: KSH

2. Táblázat
Hallgatók, végzetek a felsőoktatási intézményekben

Időszak	b-c különbség (fő)	Egy hallgatóra jutó költségvetési támoga- tás (Ft)	Transzferjövedelem-vesztés (mrd Ft)
2009. év	67 508	935 914	63,2 (66,4)
2008. év	62 339	928 976	57,9 (62,9)
2007. év	48 313	859 570	41,5 (48,0)
2006. év	45 978	788 306	36,2 (44,0)
Összesen	224 138	-	198,8 (221,3)

Forrás: KSH, NEMFI, saját számítás

3. Táblázat
A nem-diplomázottak által előidézett transzferjövedelem-vesztés

Az allokációs elvek további kérdéseket vetnek fel:

- ❖ mennyivel finanszírozza a társadalom az oktatást,
- ❖ adott költségvetés keretében mennyire radikális, milyen mértékű legyen a hátrányos helyzetűek kompenzáló finanszírozása.

Ezek a kérdések az erőforrás-allokációt a disztribúció irányába mozdítják, és felvetik az elosztás méltányosságának a kérdését. Azáltal, hogy a gazdaság egyes személyei vagy csoportjai támogatásban részesülnek, míg ugyanolyan kvalitásokkal és feltételekkel rendelkezők nem, komoly igazságtalanságokat és nem-kívánt gazdasági hatásokat válthatnak ki. Emiatt az egyenlő opportunitás elve elégtelen, és nem ad kizárólagos megoldást a hátrányos helyzetűek pénzbeli kompenzációjának mértékére az oktatás terén. Sőt, meghatározott körülmények között „kontra-produktív” válhat: az egyenlő opportunitás ártalmas lehet magukra a hátrányos helyzetűekre, különösen, ha egyesek nem fejtenek ki kellő erőfeszítést az opportunitások realizálása érdekében (John E. Roemer, 1998).

Hazai viszonyok között a 2. és 3. táblázat szolgáltatót hasonló „kontra-produktív” szituációt. Bár a táblázatok és a számítások több szempontból rendkívül stilizáltak, de rámutatnak az egyenlő lehetőségek politikájának egyik fő hibájára: 2006-2009 között több mint 224 ezer utolsó éves hallgató nem szerzett diplomát, vagyis nem érte el a kitűzött célt. Ez a költségvetés oldaláról folyó áron számolva legalább 200 milliárd forint meg nem térülő „elsüllyedt költséget” jelent. Pontosabban: minden bizonnyal az erőforrás-allokáció során nem hasznosul a jövőben, ezért „tényezővesztésnek” tekinthető, és mint ilyen erőforrás- és egyensúlyhiányt okoz.²

Opportunitásbeli egyenlőtlenség

Az opportunitás mint inputtényező a gazdaságban alapvető erőforrás. Nem-realizálása, elvesztése nemcsak erőforrás- és egyensúlyhiányt eredményez, hanem egyenlőtlenségi problémát is felvet. De maga az opportunitás szintén az egyenlőtlenség kifejeződése lehet.

A modern demokráciákban rendszerint kétféle egyenlőtlenség képezi vita tárgyát: az állapotbeli vagy feltételbeli és a lehetőségbeli egyenlőtlenség. Mindkettő az elosztással függ össze. A *feltételbeli* egyenlőtlenség a körülmények egyenlőtlenségét, a lehetőségbeli vagy *opportunitásjellegű* egyenlőtlenség pedig a célirányos cselekvésből fakadó egyenlőtlenséget fejezi ki. Tehát a feltételbeli egyenlőtlenség más mint az opportunitás egyenlőtlensége: míg az első esetben a gazdaságpolitikai cél az esélyegyenlőség megteremtése már a kezdetekkor, illetőleg az egyenlőtlenség csökkentése a felmerülésekor, az utóbbi esetben az elosztás- vagy beavatkozáspolitikai feladata a *cél és a lehetőség közötti megfelelés* koordinációját megvalósítani. Ez azt jelenti, hogy a gazdaság elosztáspolitikai intézkedései nem szüntetik meg a fennálló vagy létrejövő egyenlőtlenségeket, hanem olyan adekvát formában hatnak és orientálnak, amelyek fenntartják a meglévő heterogenitást, a célok sokszínűségét, miközben célirányosan orientálják a gazdasági szereplők viselkedéseit, esetünkben a szakválasztásokat, valamint a munkapiaci elhelyezkedési lehetőségeket.

Daniel H. Krymkowski (2001) kutatásai meggyőző bizonyítékokat szolgáltatnak a nemek között fennálló opportunitásbeli egyenlőtlenségre (4. táblázat). A kutató a Wisconsin középiskola végzőseinek 1957-es mintája alapján a társadalmi háttér, a szakmai aspirációkat, valamint 8 csoportba osztva az elért foglalkozásokat vizsgálta. Eredményként megállapította,

² A nem-diplomázott volt hallgatók minimálisan ennyivel károsítják meg a nemzetgazdaságot azáltal, hogy opportunitás formájában nem szereztek inputtényezőt. A tényleges veszteség azonban hosszú távon ennél jóval nagyobb: egyrészt mert az opportunitás humán tőke formájában nem hasznosul, másrészt mert akik nem szereztek diplomát („lemorzsolódnak”), másokat fosztottak meg a lehetőségtől (opportunitástól) mint erőforrástól, sőt következményeiben egyéb károk is keletkezhetnek (például egyenlőtlenség formájában).

hogy 1975-ben USA-ban a nőknek 25 százalékkal több lehetőségük volt szakmai eredményt felmutatni, mint a férfiaknak. Ez azért meglepető, mert a közvélemény éppen az ellenkezőjét gondolta. A szakmai lehetőség egyenlőtlensége a férfiaknál a nőkéhez képest kb. 50 százalékkal volt nagyobb. Ugyancsak nagyobb foglalkozásbeli (szakmai) opportunitás egyenlőtlenséget lehetett kimutatni a csoportokon belül (93 %) mint a csoportok között (3 %).

	Teljes	Férfi	Nő
Átlagos opportunitás	.136	.123	.152
Gini együttható	.209	.237	.159

Forrás: Daniel H. Krymkowski, 2001: 282.

4. Táblázat Az opportunitás egyenlőtlensége

Hazai viszonyok között ilyen jellegű vizsgálat nem történt, ezért a 2. és 3. táblázat, valamint a foglalkoztatottak nyújthatnak bizonyos támpontot az opportunitás egyenlőtlenségéről. Ennek értelmezésében segít az opportunitás használdozatként való felfogása. Használdozat esetén azzal, hogy a jelentkező adott szakot választotta és felvették rá, feláldozta a többi szakot és a szabadidejének meghatározott részét. A használdozati költség egyenlő azzal az összeggel (haszonnal), amelyet a szakért feláldozott. Minthogy a diplomát nem szerző utolsó évesek megakadályozták, hogy mások hozzáférjenek a szűkös erőforráshoz (a szaktudást megszerez-zék), de nem teljesítették a célt, fokozták az egyenlőtlenséget. A 3. táblázat „Összesen” rovatában feltüntetett, jelen értékre diszkontált 221,3 milliárd forint felfogható olyan tételnek, mint amely a 2006-2009 közötti időszak opportunitásbeli egyenlőtlenségének korrekció nélküli növekedését fejezi ki. Másként fogalmazva: legalább ennyivel járult a jelzett időszakokban a 224 ezer volt hallgató az egyenlőtlenség növeléséhez.³

Költség-haszon elemzés

Egy-egy diploma (opportunitás) megszerzésével a hallgató erőforráshoz jut, amelynek allokálásával vélhetően megtérül a ráfordítás. A diploma megszerzésének költségei és hasznossága (megtérülése) költség-haszon elemzéssel számítható ki. A költség fogalma a diplomaszerezés összes ráfordítását, a haszon fogalma a ráfordítások megtérülését fedi le. Hogy mennyibe kerül egy diploma, mennyi az értéke a munkapiacra (= mennyit kereshet a szerzett tudás birtokában), milyen eséllyel képes a diplomás elhelyezkedni, valamint mikorra térül meg a befektetett összeg ..., mind fontos szempont az elemzés során. Ezek a szempontok nemcsak egyéni, hanem társadalmi szinten is vizsgálандók.

Példaként vegyük az oktatási ágazatot (5. táblázat). Az oktatási ágazatban 2008-ban a foglalkoztatottak 9,0 %-a, 2009-ben 9,4 %-a helyezkedett el. Az ágazat a nők esetében a harmadik legnagyobb foglalkoztatónak minősül.

Az oktatási ágazat dolgozóinak bruttó átlagkeresete 2010-ben az előző évihez viszonyítva 100,7 %-kal, nettó átlagkeresete pedig 109,2 %-kal emelkedett. Ha durva egyszerűsítő feltételezésekkel élünk: a diploma megszerzése négy év alatt történt és vélelmezzük, hogy a 3. táblázat 3. oszlopának megfelelő költségvetési támogatásban részesült a hallgató, akkor jelenér-

³ Természetesen ez az összeg jóval nagyobb, mert csak az egy hallgatóra jutó költségvetési támogatások alapján számoltam. Nem tartalmazza az egyéb, járulékos költségeket.

tékre átszámítva egy-egy diploma mintegy 4 millió forintba került. Ennyi összeget a példabeli foglalkoztatott 2010-es nettó átlagkereset alapján kb. 2,5 év alatt tud elérni.⁴

	2009	2010.
Foglalkoztatottak (átlagos létszám, ezer fő)	256,5	266,0
Bruttó nominális átlagkereset (Ft)	195 080	196 445
Nettó nominális átlagkereset (Ft)	122 061	133 291

Forrás: KSH, 2011

5. Táblázat

Az oktatási ágazat foglalkoztatottjainak száma és átlagkeresetei

Gazdasági szinten a diploma megtérülési ideje – rendkívül leegyszerűsítve és mindent változatlanak tekintve – kb. 6,5 év. Ugyanis a diplomás ennyi idő alatt tudja „kitermelni” a diplomájára fordított költségvetési támogatást, ami – kamatos kamattal számolva – hozzávetőlegesen (${}^6\sqrt{2} \Rightarrow$) 11,25 %-os (bölcsesek: 10,8 %; tt-sek: 10,6 %), illetőleg (${}^2\sqrt[5]{2} \Rightarrow$) 31,95 %-os (bölcsesek: 29,3 %); tt-sek: 26,9 %) rátának felel meg. A kamatláb jelzésértékű alternatív indikátorként használható a (felső)oktatási, a foglalkozási és a munkapiac konformitásának megállapítására, az egyes szakokon szerzett diplomák hasznosulására, illetőleg a végzettségek piaci értékének összehasonlítására. Minél magasabb a ráta, annál piacokonformabb a diploma.

A belső megtérülési ráta

Egy-egy beruházás jellemző mutatója a belső megtérülési ráta (IRR – Internal Rate of Return), amelyet a diplomaszerezés vonatkozásában egyéni és társadalmi megtérülési rátára bontanak. Az egyéni megtérülési ráta alakulása a (felső)oktatás iránti keresletet befolyásolja, a társadalmi megtérülési ráta pedig a rendelkezésre álló erőforrások hatékony elosztásához nyújt hasznos információt. Ha az egyéni megtérülési ráta magas, akkor a (felső)oktatás iránti kereslet nő, ha alacsony, akkor csökken. Ez az összefüggés – bizonyos megszorításokkal – kiterjeszhető az egyes szakterületekre is. A társadalmi megtérülési ráta viszont a rendelkezésre álló erőforrásoknak az egyes oktatási célok és programok hatékony elosztására gyakorolhatást.

Általános elvként megállapítható, hogy *az egyéni megtérülési ráta magasabb a társadalmi megtérülési rátánál, illetőleg minél fejlettebb egy ország, annál alacsonyabb a belső megtérülési ráta.*

A belső megtérülési ráta számításához különböző módszerek terjedtek el. A ráta mértéke nemcsak a számítástól függően, hanem országcsoportonként és oktatási fokozatonként, az egy főre jutó jövedelemtől függően, nemeként stb. is változik. Ezért sem egyéni, sem társadalmi szinten nem állapítható meg egységes, általános, minden kritériumnak megfelelő megtérülési ráta. Ennek ellenére mint egy-egy részterület vagy beruházás megtérülésének döntési szempontja nem hagyható figyelmen kívül. Az 1990-es évek közepén a bölcsesek egyéni megtérülési rátája 14,6 %, társadalmi megtérülési rátája pedig 9,1 % volt, ugyanezek például a közgazdasági szakon 17,7 %-ot, illetőleg 12,0 %-ot tettek ki (Varga Júlia, 1998).

⁴ A „bolognás” bölcsesek havi nettó összjövedelme 121 560,- Ft, a társadalomtudományi (tt) szakon végzettké pedig 115 190 Ft. Diplomamegtérülési időtartam: bölcsesek esetében 2,7év; tt-sek esetében 2,9 év.

Felsőfokú végzettségűek foglalkoztatása

Közismert tény, hogy a rendszerváltozás óta mind a bölcsészettudomány, mind a társadalomtudomány szakjain végzettek foglalkoztatási esélyei jelentősen csökkentek. Új munkahelyek nem vagy elvétve jöttek létre, a meglévő álláshelyeket főként szakmai tapasztalattal rendelkezők foglalják el, a megüresedett helyekre pedig többszörös a túljelentkezés. Sőt, az utóbbi években tanúi lehetünk a bölcsészet- és a társadalomtudományi diplomák leértékelődésének.

A 2008-as gazdasági válság jelentős hatást gyakorolt a foglalkoztatás alakulására. A legújabb kutatások szerint a központi kérdés már nem az, hogy a végzettek mennyi jövedelmet kapnak, hanem az elhelyezkedés. A főiskolát végzettek 43 %-a, az egyetemet végzettek 36 %-a minősül pályaelhagyónak, vagyis ilyen arányban vannak azok, akik nem diplomájuknak megfelelő munkát végeznek (vö. Frissdiplomások 2010).

Sokan feltételezik – és a statisztikai adatok részben igazolják –, hogy a felsőfokú végzettségűek a magasabb jövedelemkategóriákba tartoznak. Viszont a magasabb iskolai végzettségűek családnagysága ezzel ellentétesen alakul: a felsőfokú végzettségűek családnagysága statisztikai átlagban az alacsonyabb iskolai végzettségűekénél kisebb. Ezért a háztartások jövedelmi egyenlőségi skálája (ekvivalens jövedelem skálája) további eligazodási támpontot adhat a foglalkoztatás alakulására. Az MPT 2010-nek a háztartások ekvivalens jövedelem tizedei alapján számított állásvesztési valószínűségi becslései szerint minél magasabb az ekvivalens jövedelem, annál kisebb a valószínűsége az állásvesztésnek: az állásvesztés valószínűsége a legalsó tizedben 8,5 %, a felső tizedben 3,5 %.

Ezen adatok ismertetében okkal valószínűsíthető, hogy a felsőfokú végzettségűeket összességében kevésbé érte jövedelemvesztés a pénzügyi válság vagy a miatta bekövetkezett állásvesztés következtében, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeket.

Elhelyezkedési preferenciák és nehézségek

Opportunitás-gazdaságtani szempontból nézve a foglalkoztatási viszonyok rendkívül cizelláltak, ami összefügghet például az egyes diplomák piackonformitásával. Annak valószínűsége, hogy a szerzett diploma nem piackonform, a bölcsészeket sújtja a leginkább. Közismert tény, hogy a 10 tudományos szakterület közül a bölcsészettudomány nyújtja a legkevésbé szakmaspecifikus tudást a végzettek számára. Emiatt a bölcsészképzés piackonformitása tekinthető a legképlékenyebbnek, miközben az elhelyezkedési kilátásaik a többihez képest a legkevésbé nevezhető optimistának.

	Bölcsész
Közalkalmazotti szférában	37,8%
Nonprofit szférában	9,0%
Nagyvállalatnál	8,1%
Kis magáncégnél	7,1%
Multinacionális cégnél	9,6%
Saját vállalkozás indítása	10,1%
Nem tudja	18,2%

Összesen	100,0%
-----------------	---------------

Forrás: OFIK, 2006

6. Táblázat Elhelyezkedési preferenciák a diplomaszerezés után

Az OFIK felmérései és a statisztikai adatai⁵ szerint a bölcsészhallgatók több mint egynegyede (26,8 %-a) tartja valószínűnek, hogy a pályáján 1-2 éven belül nem tud elhelyezkedni. Ezzel jóval meghaladja például az agrárszakosokat (18,7 %) vagy a jogtudományi végzettséget szerzőket (19,5 %).

A bölcsész diploma szakmaspecifikus tudásbeli „képlékenységét” tovább árnyalja, hogy a megkérdezett hallgatók mely szférákban, milyen típusú foglalkoztatónál szeretnék kezdeni pályafutásukat. A kutatási adatok szerint a megkérdezettek nem egészen negytedede (37,8 %) a közalkalmazotti szférában, több mint egyharmada (34,9 %) valamilyen gazdasági szervezetnél szeretne elhelyezkedni, viszont közel egyhatoda (18,2 %) még nem tudja, hol akar dolgozni (6. táblázat). A tendencia a 2009-2010-es kutatáskor is relevanciát mutat.

Ha a frissdiplomások álláskeresési szokásait vizsgáljuk, sajátos rangsor állítható össze. Az első elhelyezkedésben kiemelkedik a személyes kapcsolat jelentősége, ezt követi az intézményes segítség (például munkaközvetítő, fejevdász, hirdetésre jelentkezés), háttérbe szorul az önéletrajz küldése és az egyéb módszerek. Legkisebb mértékben az iskolai segítség oldja meg az első elhelyezkedést (vö. Frissdiplomások 2010).

Az államvizsgát követő állástalálásra vonatkozó tényadatok azt mutatják, hogy mind a bölcsészettudományi, mind a társadalomtudományi diplomával rendelkező álláskeresők a diplomaszerezés után az átlagnál hosszabb idő alatt tudnak elhelyezkedni (átlag: 3,54 hónap). A munkapiac az államvizsga után elhelyezkedni kívánó bölcsészettudományi diplomásokat 3,89 hónap; társadalomtudományi diplomásokat 4,1 hónap alatt képes felszívni (vö. OFIK).

Diplomás munkanélküliség

Bár a felsőfokú iskolai végzettség a többihez képest nagyobb esélyt jelent a foglalkoztatásra, de 2001-től bizonyos mértékű ingadozásokkal nőtt a munkanélküliség valószínűsége. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében több a munkanélküli mint a korábbi időszakokban. Míg az 1990-es években a felsőfokú végzettségűek munkanélküliségi rátája – a '90-es évek végére csökkenő tendenciát mutatva – 2-3 % között szóródott, addig a férfiaké a 2001. évi 1,2 százalékról (8 ezer főről) 2009-re 3,8 százalékra, a nőké pedig a 2001. évi 1,6 százalékról 2009-re 4,1 százalékra emelkedett.

2. szövegdoboz
Egy piacgazdaságban gazdasági szempontból a 2-3 százalék munkanélküliség „normális”. Ennyire van szükség a munkapiac és a gazdaság egészséges és hatékony működéséhez.

Kategória	Iskolai végzettség	2005	2006	2007	2008	2009
-----------	--------------------	------	------	------	------	------

%

⁵ Forrás: OFIK – Országos Felsőoktatási Információs Központ, 2006. Az újabb adatokra vonatkozóan vö. a DPR-t (Diplomás Pályakövetési Rendszer honlapját), www.felvi.hu, illetve a www.diplomantul.hu –t.

Pályakezdők	Főiskola	7,8	6,9	5,8	4,9	4,5
	Egyetem	3,4	3,0	2,5	2,0	2,1
Álláskeresők	Főiskola	3,2	3,3	3,3	3,3	3,2
	Egyetem	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2

2006-tól a „regisztrált munkanélküliek” helyett „nyilvántartott álláskeresők”

Forrás: MPT 2010

7. Táblázat

Regisztrált munkanélküliek megoszlása iskolai végzettség szerint éves átlagban

Ha a diplomásokat főiskolai és az egyetemi végzettségükre bontjuk, akkor megállapítható, hogy a főiskolát végzettek nagyobb valószínűséggel válnak regisztrált munkanélkülivé, mint az egyetemet végzettek. Az évtized végére a nyilvántartott álláskereső pályakezdők esetében ez az arányszám a főiskolát végzettekénél (ideértve a BA-sokat is) közel 5 százalék, az egyetemet végzettekénél pedig több mint 2 százalék. Ez azt jelenti, hogy a BA (főiskolai) diplomával rendelkezők nehezebben tudnak elhelyezkedni, mint az egyetemet végzettek (7. táblázat).

A munkahely megtartásának nehézsége az egyes végzettségeket (képesítéseket) eltérően érinti. Ezt az állásvesztőkre vonatkozó adatok támasztják alá.

Az állásvesztés iskolai végzettség szerinti vizsgálata arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy a felsőfokú végzettségűek tekinthetők a legsérülékenyebbeknek. Annak ellenére, hogy a 15-64 év közötti felsőfokú végzettségűek foglalkoztatása sokkal magasabb arányt mutat (férfiak 83-85 %-a, a nők 74-76 %-a foglalkoztatott) az alacsonyabb iskolai végzettségűekénél. Ugyanis a szakmunkásokhoz vagy az érettségivel rendelkezőkhöz viszonyítva ők nagyobb valószínűséggel veszítették el állásukat: a szakmunkásokhoz képest a különbség kétszeres, az érettségizettekhez képest viszont mindössze 0,2 százalékpont (MPT 2010).

Munkanélküli ellátások

A DPR (Diplomás Pályakeresési Rendszer) által 2010-ben vizsgált adatok szerint a 2007-ben végzett bölcsészek 2,0 %-a, társadalomtudományi szakokon végzettek 2,8 %-a az államvizsga után nem keresett és/vagy nem talált munkát. A jövedelemmel nem rendelkezők számára a munkanélküli ellátások – lévén keresetpótló (jövedelempótló) ellátások – a területileg illetékes munkaügyi központok kirendeltségeivel való együttműködés alapján vehetők igénybe *pénzbeli* (álláskeresési járadék, álláskeresési segély, költségtérítés, támogatás) és nem-pénzbeli *szolgáltatások* (munkaközvetítés, információszolgáltatás, tanácsadás vagy speciális adatszolgáltatás, képzési programok, tanfolyamok), szaknyelven: aktív és passzív foglalkoztatáspolitikai eszközök formájában.

A pénzbeli ellátások közül az álláskeresési támogatás (az álláskeresők járadékának és az álláskeresők segélyének együttes elnevezése) számítása a mindenkori minimálbérhez viszonyul (2011-ben 78 000,- Ft/hó⁶), vö. 8. táblázat.

1991. évi IV. tv.	Minimum*	Maximum
Álláskeresők járadéka (ÁJ) I. szakasz (folyósítási idő fele, max. 91 nap) 1991. évi IV. tv. 26.§ (5) bek.	járulékalap 60%-a, legalább a jogosultság kezdő napján hatályos minimálbér 60%-a:	járulékalap 60%-a, legfeljebb a jogosultság kezdő napján hatályos minimálbér 120%-a:

⁶ A minimálbér mellett ismert a garantált bérminimum (havi 94 000,- Ft), amely legalább a középfokú végzettséget, szakképzettséget igénylő munkakörben foglalkoztatottat illet meg, de nem vonatkozik az ellátás megállapítására.

	46.800,-Ft/hó 1.560,-Ft/nap	93.600,-Ft/hó 3.120,-Ft/nap
Álláskereső járadéka (ÁJ) II. szakasz (hátralévő idő, max. 179 nap)	jogosultság kezdő napján hatályos minimálbér 60%-a: 46.800,-Ft/hó 1.560,-Ft/nap	
Álláskereső segélye (ÁS) 1991. évi IV. tv. 30.§	a minimális bér 40%-a: 31.200,-Ft 1.040,-Ft/nap	
Keresetpótló juttatás 1991. évi IV. tv. 14. § (6) bek. alapján 60-100% között mérlegelési jogkörben állapítható meg	46.800 – 78.000,-Ft/hó 1.560 – 2.600,-Ft/nap Csak a munkaügyi kirendeltség által ajánlott, vagy elfogadott intenzív – heti 20 órás – képzésben való részvétel esetén jár!	

* Kivéve, ha a járulékalap nem éri el a minimálbért, ebben az esetben a járadékalap 60%-a

Forrás: Foglalkoztatási Szolgálat

8. Táblázat

Álláskeresői támogatás és keresetpótló juttatások

Mint hogy az álláskeresői támogatás keresetpótló ellátás, csak azt illet meg, aki nem rendelkezik jövedelemmel, de a jogosultságot megszerezte. A jogosultságtól megkülönböztetendő a folyósítás időtartama: az álláskeresői járadék folyósításának időtartama minimum 73 nap, de legfeljebb 270 nap lehet. Az I. folyósítási szakasz a korábbi évekéhez képest csökkent: legfeljebb a megállapított folyósítási idő felét érheti el, de a 91 napot nem haladhatja meg. A járadékfolyósítás II. szakasza a megállapított folyósítási idő hátralévő része és maximum 179 nap között váltakozik. Ha munkaviszonyt a munkavállaló rendes, illetve a munkaadó rendkívüli felmondással szüntette meg, az álláskeresői járadék – ha az álláskereső a folyósításához szükséges feltételeknek megfelel – a munkaviszony megszűnését követő 90 nap elteltével folyósítható.

A munkaerőpiaci eszközök egy része az ÁFSZ hatáskörén belül, másik része azon kívül működik. Például a kis- és középvállalkozásokról szóló törvény (KKV-törvény), vagy a válság miatt munkahelyüket veszítők foglalkoztatásának elősegítése, a létszámleépítés miatti atipikus foglalkoztatás, az álláskeresői munkatapasztalat-szerzése nem tartozik a foglalkoztatási törvény hatáskörébe, de az ÁFSZ működteti. Nem az ÁFSZ működteti a közszolgáltatás formáit (közmun-

ka, közcélú munkaprogramokat, vö. a 199/2008. (VIII. 4.) kormányrendelet a közmunkaprogramok támogatási rendjéről), a START-programot.

A munkanélküliek munkapiaci integrációját, illetőleg elhelyezkedését egyéb szolgáltatások és programok is segítik, például a mobilitás támogatása, a TÁMAP (Társadalmi Megújulás Operatív Programja) programjai.

3. szövegdozoz

Fontosabb jogszabályok:

- az 1991. évi IV. törvény a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról (Ftv);
- 2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról (KKV-törvény);
- a 2004. évi CXXIII. törvény a pályakezdő fiatalok, az ötven éve feletti munkanélküliek, valamint a gyermek gondozását, illetve a családtag ápolását követően munkát keresők foglalkoztatásának elősegítéséről, továbbá az ösztöndíjas foglalkoztatásról (Pftv, START-kártya törvény);
 - o 7/2009. (IV.11.) PM-SZMM együttes rendelet a pályakezdő pályakezdő fiatalok, az ötven éve feletti munkanélküliek, valamint a gyermek gondozását, illetve a családtag ápolását követően munkát keresők foglalkoztatásának elősegítéséről, továbbá az ösztöndíjas foglalkoztatásról szóló 2004. évi CXXIII. Törvény 8. §-ában meghatározott járulékkedvezmények érvényesítésének és ellenőrzésének részletes feltételeiről és szabályairól;
- 2005. évi CLXXX. törvény a foglalkoztatás bővítése és rugalmassá tétele érdekében szükséges intézkedésekről

Kitekintés

Gyakorlatilag minden végzett hallgató lehetőség-halmazból választ. Az állam a finanszírozásán keresztül lehetőséget teremt, amelyet a hallgató erőforrássá, inputtá alakíthat (diploma). A végzettség, a diploma piackonformitása nemcsak az állam, hanem a kiállító intézmény felelőssége is. Az, hogy a megszerzett tudás konvertálható-e és hasznosul-e a piaci körülmények között, többszereplős játék. Mindenesetre a diploma jelzés a munkapiacnak, hogy a birtokosa olyan képességekkel (kompetenciákkal) rendelkezik, amelyek alkalmassá teszik őt meghatározott feladatok ellátására, munkakör vagy beosztás vállalására. A diplomás gazdasági szempontból akkor cselekszik racionálisan, ha figyelembe vesz más alternatívákat is (opportunitásokat), amelyek magasabb hasznosságot biztosítanak, és azt választja, amelyeknek az egyéni megtérülési rátája a legmagasabb.

Opportunitás-gazdaságtani szempontból az adatok arra utalnak, hogy a bölcsészettudományba – de a társadalomtudomány sem kivétel – be van építve a *tévedés lehetősége*. A gazdasági racionalitás szerint nagyfokú hatékonysághiánnyal küzd az a program, amely megengedi, hogy a hallgatók durván fele ne a végzettségének (diplomájának) megfelelően tudjon elhelyezkedni. Bár társadalmi szempontból cél lehet a „kiművelt emberfők” képzése, a diplomások arányának növelése, de *gazdaságossági* szempontból megfontolandó, hogy szükség van-e ennyi szakmaspecifikus ismeretekkel nem rendelkező személyre a munkapiacra. A szakmaspecifikus ismeretekkel nem rendelkezők indokolatlan túlkínálatot idéznek elő (vö. a nyelvtudás már nem feltétlen jelent előnyt, ha sokan beszélnek idegen nyelvet), ami súlyos következményekkel jár alulfoglalkoztatás, gazdaságtalan szektorfinanszírozás, megelőzhető át- és továbbképzési programok, diplomás munkanélküliség stb. formájában.

Az opportunitás-gazdaságtan lehetőségköltségei felhívják a figyelmet az elszalasztott lehetőségekre, amelyeket azzal idéznek elő, hogy kevésbé hatékony vagy nem, illetőleg hosszú idő alatt megtérülő javakba ruháznak be. Ha a hallgatók durván fele nem kíván vagy nem tud végzettségének megfelelő szektorban elhelyezkedni, egy-egy bölcsészettudományi diploma-szerzés súlyos százmilliárdokkal terheli meg a központi költségvetést – még abban az esetben is, ha korrigáljuk az oktatás nem-pénzbeli hasznáival (hozamaival), illetőleg számításba vesszük, hogy egyes hallgatók önköltségesek. Sőt, a szakmai tudással kapcsolatos gazdasági aránytalanságok kihatnak a gazdasági növekedésre azáltal, hogy nem vagy nem kellő hatékonysággal járulnak hozzá az emberi tőke növekedéséhez és segítik elő a technikai fejlődést. Ennélfogva a hatékonysághiányt nemcsak a diplomás bölcsész, hanem a finanszírozó (központi költségvetés) és az ország gazdasága is megsínyli.

Irodalom

- Barr, Nicholas (szerk., 1995): *Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában. Az átalakulás, és ami utána jön*, Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület
- DPR 2010 – *Diplomás Pályakövetés – Hallgatói motivációs felmérés, 2009*,
http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/hallgatoi_motivacios_kutatas2009/kutatasi_jelentes_hallgatoi.pdf
- Fazekas Károly – Molnár György (szerk., 2010): *Munkaerő-piaci tükrök 2010*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (– rövidítés: MPT 2010)
- Galasi Péter – Varga Júlia (2005): *Munkaerőpiac és oktatás*, Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet

- Garai Orsolya – Horváth Tamás – Kiss László – Szép Lilla – Veroszta Zsuzsanna (szerk., 2010): *Frissdiplomások 2010*, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft (– rövidítés: Frissdiplomások 2010)
- Graham, Carol (2002): Mobility, Opportunity and vulnerability. The Dynamics of Poverty and Inequality in Global Economy, In: *Journal of Human Development and Capabilities*, 3 (1): pp. 57-94
- Jacobs, Lesley A. (2004): *Pursuing Equal Opportunities. The Theory and Practice of Equalitarian Justice*, Cambridge: Cambridge University Press
- Kertesi Gábor – Köllő János (2006): Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke, In: *Közgazdasági Szemle*, 53 (3): pp. 201-225.
- Krymkowski, Daniel H. (2001): Measuring Opportunity, In: *Journal of Mathematical Sociology*, 25 (3): pp. 275-284.
- Muzslay István (1995): *Gazdaság és erkölcs*, Budapest: Márton Áron Kiadó
- Ok, Efe A. (1996): *On Opportunity Inequality Measurement*, Economic Research Reports RR # 96-24, New York: New York University
- Oktatás-statisztikai évkönyv 2009/2010*, Budapest: NEFMI
- Roemer, John E. (1998): *Equality of Opportunity*, Cambridge – London: Harvard University Press
- Swift, Adam – Marshall, Gordon (1997): Meritocratic Equality of Opportunity. Economic Efficiency, Social Justice, or Both? In: *Policy Studies*, 18 (1): pp. 35-48.
- Varga Júlia (1998): *Oktatás-gazdaságtan*, Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány

Főbb internet-források:

- www.afsz.hu – Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat honlapja
- www.diplomantul.hu – vö. www.felvi.hu, a Diplomás Pályakövetési Rendszer (DPR) egyik hírportálja
- www.educatio.hu – Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft hírportálja
- www.felvi.hu – Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft egyik honlapja
- www.ksh.hu – Központi Statisztikai Hivatal honlapja
- www.nefmi.gov.hu – Nemzeti Erőforrás Minisztérium honlapja

A szerző szociológus, szakközgazdász, PhD-doktor, PPKE, Szociológiai Intézet.